

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ז, תשט"ז

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

ומשמע ודומה ומשא

„ומשמע ודומה ומשא“ — פסוק הוא בבראשית כה. יד. שלוש תיבות אלו שמותיהם של שלושה מבני ישמעאל הן ומשמעות אפוא כשמות-עצם פרטיים. ברבות הימים קיבלו תיבות אלו הוראה כללית. דרך זו של דרישת שם-עצם לפי ההוראה הכללית של שורשו — שיטה ישנה היא ומצויה בתרגום ובתלמוד. בתרגום יונתן בן עוזיאל (ירושלמי א'). הידוע בשיטתו הדרשנית ניתרגם פסוק זה: „וצאיתא ושתוקא וסוברא“ (שמוע, שתוק וסבול).

דרש מעין זה לפסוק אחר מצאנו במסכת גיטין (ז' עמ' א'): אמר לו רב הונא בר נתן לרב אשי: מחו שכתוב קינה ודימונה ועדעדה (יהושע טו, כג)? א"ל: מקומות של ארץ ישראל הוא מונה. א"ל: וכי לא ידעתי שמקומות של א"י הוא מונה? אלא רב גביהא מארגיזא אמר בו טעם: כל שיש לו קנאה על חברו ודומם, שוכן עדי עד עושה לו דין". הרי שדרשו קינה — לשון קנאה, דימונה — לשון דממה, ועדעדה — עדי עד.

הרמב"ם אף הוא דרש את הכתוב בבראשית כמדרשו של יונתן בן עוזיאל. ב„אגרת-תימן“ כותב הוא ליהודי-תימן, המשועבדים תחת שלטון בני ישמעאל המוסלמים: „ואנחנו בעודנו סובלים שעבודם וכזביהם ושקרותם למעלה מיכולתנו, שאין ביכולת האדם כוח לסבול, ויהי כמו שאמר דוד עליו השלום (תהלים לח, יד): ואני כחרש לא אשמע

וכאלם לא יפתח פיו, וכמו שהוכיחנו רבותינו לשאת קוֹבֵי
ישמעאל וְשָׁקְרוּ ולשתוק ממנו, וסמכו זה לפסוק שכתוב
בשם בניו: „ומשמע ודומה ומשא׳ — שמע דום וְשָׂא!“
(אגרות ותשובות להרמב״ם, הוצאת טרקלין, ורשה תרפ״ז,
עמ׳ לד). ד״ר מ׳ מרגליות (מדרש הגדול, בראשית, על
אותו פסוק) מביע את הסברה, שכוונת הרמב״ם ב„רבותינו“
היא ליונתן בן עוזיאל.

רבי יוסף בן עקינין, בספרו „טב אלנפוס“ (כ״י), כשהוא
מדבר על גזרות המוסלמים על היהודים, אומר: „ועשינו
מה שנרמז לנו בשמות אבות האומה הזאת המשעבדת
אותנו, והוא: משמע ודומה ומשא — נשמע ונדום ונסבול“
(תרגום הדברים עפ״י איגרת תימן, מהדורת הלקין עמ׳ 96,
הערה 142).

יהודי תימן הכירו דרש זה והשתמשו בו במדרשיהם.
„מדרש הגדול“, גולת הכותרת של מדרשי תימן, שנתחבר
במאה ה״ג, דורש פסוק זה ואומר: „ומשמע ודומה
ומשא — שאנו שומעין חרפתינו ושותקין ונושאים עולם
ודוממין“ (מדרש הגדול, מהדורת מרדכי מרגליות, ירושלים
תש״ז, עמ׳ תכ״ד). באותו אופן, אם כי לא כלפי ישראל,
נדרש הכתוב גם במדרש „אור האפלה“ (נתחבר בתימן
בשנת 1327): „קרא ישמעאל למקצת בניו ומשמע ודומה
ומשא — להראות על מדה נאה שנמצאה בו, והיא הימנעות
ממעשי־נַקֵּם, אלא היה שומע למי שמחרפו ושותק וסובל“
(איגרת תימן, מהדורת הלקין, עמ׳ 96, הערה 142).

פתגם זה מהלך בפי יהודי־תימן עד היום. הסופר

התימני ר' חיים חבשוש, שחי בתימן במחצית השנייה של המאה הי"ט, כותב: "ויהי היום בהיותנו בנבכי ים התלאות סבובו גם סבובו צרות אין מספר, וארץ הנשיה היא ארץ עֶרְבֵי אֹתָנוּ השכיבה דומה ומשמע ומשא" (מסעות חבשוש, מהדורת פרופ' ש"ד גויטיין, עמ' 3).

מדרש זה לא נשאר נחלתם של יהודי-תימן בלבד, והוא מובא בפירוש בעלי התוספות על התורה (הדר זקנים, ליוורנו ת"ר), שכנראה שאבו אותו מתוך "אגרת תימן" (עיין תורה שלמה, עמ' 1002). כן מעלה פתגם זה ר' יהודה אריה די מודינא בספרו "צמח צדיק" (מהדורת ניורק תרנ"ט, עמ' 19). בפרק י"א "על הכעס" כותב הוא בין השאר: "ומה טוב לעשות כמאמר המליצים האחרונים: ומשמע ודומה ומשא". אם נבוא לסכם את גלגוליו של המדרש נמצא, כי מקורו הוא ארץ-ישראל. תחילה הוא מופיע בתרגום יונתן בן עוזיאל שנתחבר בא"י. הרמב"ם, המציין דרש זה כדברי "רבותינו", שאב אותו מתרגום בן עוזיאל או ממדרש אחר מא"י שאבד ואינו בידינו. מדרשי תימן אף הם הכירו דרש זה מאותו מדרש נעלם של הרמב"ם (עיסוקם המרובה של יהודי תימן במדרשים בא להם בהשפעת א"י) או מאגרת-תימן. ר' יוסף בן עקנין, הדר זקנים ור' יהודה מודינא קיבלו דרש זה מ"אגרת-תימן" ולא ממדרשי תימן, שעדיין היו בכ"י ולא הגיעו לעולם.

ראוי הוא מדרש זה בצורתו המקראית או בנוסח המאוחר — "שמע דום ושא" — להיכנס לאוצר הפתגמים העבריים ואף לשפת הדיבור.